

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВИДУ ТА ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ АСПЕКТУАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Шульга А. А.

ВСТУП

Аспектуальність в українській мові є дієслівною категорією, яка не лише описує та характеризує дії, стани, ситуації, але й указує на різні аспекти їх вияву. Отож, аспектуальність пов'язується із категорією виду¹. Попри те, що «аспектуальність як понятійна категорія є предметом постійного вивчення науковців (Н.Д. Арутюнова, Б.М. Балін, О.В. Бондарко, В.Г. Гак, І.Б. Долініна, І.П. Іванова, Н.А. Козинцева, О.С. Кубрякова, Ю.С. Маслов, О. Єсперсен, А. Хорнбі, Дж. Лакоф)»², її категоріальні параметри «у різних мовах ще й досі остаточно не визначені»³. Як зазначає М.І. Калько, «наукова зацікавленість аспектуальною проблематикою та її гостра дискусійність зумовили виникнення такої науки, як аспектологія»⁴, яка (за визначенням Ю.С. Маслова) має на меті дослідити граматичний склад та граматичну семантику мови, а отже, всю сферу аспектуальності, яка, окрім категорії виду, включає спектр різноманітних явищ, схожих або суміжних із видом у змістовому або функціонально-семантичному аспектах⁵. При цьому М.І. Калько наголошує, що «увага дослідників до універсальної категорії аспекту, особливо до однієї з її ідіоетнічних реалізацій – категорії слов'янського виду, є цілком умотивованою»⁶, оскільки категорія аспектуальності виходить за межі суто граматичної або ж суто лексичної категорії і

¹ Шульга А.А. Граматична категоризація аспектуальності в українській та фінській мовах. *Вісник мариупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 18, С. 342.

² Тепла О.М. Функціонально-семантичне поле аспектуальності як універсальна типологічна категорія у зіставленні різних мов. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2009. Випуск 10. С. 198.

³ Там само.

⁴ Калько М.І. Аспектуальність: досвід категорійного моделювання на матеріалі українського дієслова. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 222.

⁵ Маслов Ю.С. *Очерки по аспектологии*. Ленинград : Изд-во ЛГУ. 1984. 263 с.

⁶ Калько М.І. Аспектуальність: досвід категорійного моделювання на матеріалі українського дієслова. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 222.

поєднує безліч лексико-граматичних та функціональних компонентів, що можуть суттєво відрізнятися в різних мовах.

Українська аспектологічна думка, окрім дослідження граматичних видових та видо-часових категорій, вивчає «аспектуальні класи дієслів (динамічні/статичні, граничні/неграничні) та їх підкласи, тобто способи дії, а також різноманітні аспектуально-релевантні компоненти контексту, виражені недієслівною лексикою і засобами синтаксису»⁷.

Однак, незважаючи на помітну активізацію «аспектологічних студій упродовж останніх десятиліть», яка «стала передумовою об'єднання зусиль учених навколо розв'язання складних проблем аспектуальності й виду»⁸, питання розкриття сутності цієї категорії і досі залишається відкритим і потребує подальших досліджень як на прикладі української мови, так і на прикладах інших мов.

Як зазначає М.І. Калько, наразі одним із найактуальніших завдань сучасної аспектології є «створення динамічної моделі, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає вивчення: 1) взаємодії лексичного й видового значень; 2) ролі контексту для опису виду; 3) зв'язку виду з універсальним набором акціональних значень»⁹. Це дає підстави припустити, що проблема наукового опису виду дієслова залишається актуальною і перспективною для оновлення положень теорії функціональної граматики¹⁰

1. Аспектологічна термінологія: аспектуальність/аспект/вид

Серед проблем, зумовлених багатокомпонентністю і складністю категорії аспектуальності (М.І. Калько, В.М. Русанівський, І.Р. Вихованець, О.Л. Ачилова, О.В. Смеричинська та ін.), одним із ключових питань залишається визначення критеріїв для ідентифікації та диференціації близьких за значенням, однак зовсім не тотожних понять «аспектуальність», «аспект» і «вид».

Проблему дефініції аспектуальних понять обговорює Ю.П. Даценко, наголошуючи, що «термін «категорія аспектуальності» різнопланово трактується в мовознавстві, діапазон розуміння її складників, а також їх

⁷ Шульга А. А. Граматична категоризація аспектуальності в українській та фінській мовах. *Вісник мариупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 18, С. 342.

⁸ Калько М. І. Аспектуальність: досвід категорійного моделювання на матеріалі українського дієслова. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 222.

⁹ Калько М. І. Аспектологічний інструментарій: комплексна аспектуальна діагностика. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2010. Вип. 6. С. 79.

¹⁰ Там само. С. 79.

функціонування ще й дотепер не визначено»¹¹. Очевидним є факт, що проблема розрізнення вищезгаданих близьких за значенням понять є результатом тривалої лінгвістичної традиції несистемного опису цих понять у наукових працях. Безумовно, основною причиною такої традиції є очевидна семантична близькість аспектологічних термінів «аспектуальність», «аспект» і «вид».

Як результат, більшість науковців (О.М. Пешковський (1956), Ю.С. Маслов (1978) та ін.) уживали ці терміни як синоніми у своїх працях, які надалі стали фундаментальним базисом для подальшого становлення аспектологічної думки і розвитку аспектології в цілому. Це спричинило не тільки непорозуміння в розробленні подальших наукових теорій, але й відсутність або розмитість чіткого визначення та диференціації ключових термінів аспектології.

Найочевиднішим прикладом існування проблеми з дефініцією ключових аспектологічних понять є «двокомпонентна теорія виду», запропонована Ю.С. Масловим. Науковець запропонував поділити вид на два компоненти: власне вид та неграматичну, або приховано-граматичну, сферу аспектуальних значень¹². Двокомпонентна теорія виду наразі залишається актуальною і широко застосовується в сучасних лінгвістичних дослідженнях. Однак, попри її актуальність, зумовлену змістом цієї теорії, в термінологічному плані таке формулювання є не зовсім коректним, адже у науковій площині недоречно називати одним терміном «вид» одразу два поняття:

- 1) широку сферу, що включає в себе як вид, так і приховано-граматичні та неграматичні аспектуальні класи;
- 2) лише один із компонентів цієї сфери.

Оскільки в зарубіжній лінгвістиці для позначення широкої сфери граматичних та неграматичних засобів вираження аспектуальних значень заведено застосовувати термін «аспектуальність», у сучасній українській лінгвістиці для уникнення неоднозначності доцільно також послуговуватися терміном «аспектуальність» для вивчення всієї сфери, що включає два компоненти.

Аспектолог О.В. Бондарко ідентифікує аспектуальність як «функціонально-семантичну категорію»¹³, змістом якої є «характер плину дії, а вираженням – морфологічні, словотворчі та лексичні засоби за участі деяких синтаксичних елементів речення»¹⁴.

¹¹ Даценко Ю.П. Методика дослідження категорій аспектуальності та темпоральності в італійській та українській мовах. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2011. Вип. 27. С. 99.

¹² Маслов Ю.С. *Очерки по аспектологии*. Ленинград: Изд-во ЛГУ. 1984. 263 с.

¹³ Бондарко А.В., Буланін, Л. Л. *Русский глагол*. Ленинград: Просвещение, 1967. С. 50.

¹⁴ Там само.

На основі вищеперахованих фактів і визначення поняття «аспектуальність» доцільно зробити висновок про те, що його значення є ширшим, ніж значення суміжних термінів, і аспектуальність як категорія включає в себе цілий спектр граматичних і неграматичних явищ, зокрема «аспект» та «вид».

З'ясувавши дефініцію терміна «аспектуальність» і сферу його використання, необхідно визначити значення двох суміжних до нього термінів: «аспект» і «вид».

Семантично обидва поняття мають схожі тлумачення: «погляд, кут зору, під яким сприймається те чи інше явище або предмет чи дія»¹⁵. У сучасному лінгвістичному просторі обидва поняття заведено використовувати для позначення граматичного складника категорії аспектуальності.

Походження терміна «аспект» детально аналізував М.І. Калько у статті «Універсальна категорія аспекту в українському етноваріанті». Учений пояснює, що «термін «аспект» запропонував для перекладу відповідного російського терміна «вид» швейцарець Ф. Рейф у 1828 р.»¹⁶. Отже, спершу «аспект» уважали повним відповідником, буквально перекладом терміна «вид».

Ураховуючи те, що обидва поняття мають однакове визначення, і факт, що «аспект» є перекладом слов'янського терміна «вид», можна зробити висновок, що ці поняття в аспектології можна дефініціювати як абсолютні синоніми. Однак переконані, що вони не є повними синонімами, оскільки термін «вид» уживають для позначення граматичного складника категорії аспектуальності у слов'янських мовах, а поняття «аспект» – для її ж позначення відповідно до різних мов світу.

Ці попередні спостереження дають підстави для висновку про те, що «аспектуальність» є родовим поняттям – гіперкатегорією, яка включає категорію аспекту та приховано-граматичну сферу аспектуальних значень в усіх мовах світу. Категорія «вид» вживається вузько для позначення аспекту у слов'янських мовах.

2. Граматична категорія виду в українській мові

Категорія аспектуальності, як уже було зазначено, є родовим терміном, багаторівневою та багатоконпонентною структурою, тому доцільно називати її гіперкатегорією, яка включає в себе інші категорії. О.В. Бондарко, досліджуючи категорію аспектуальності слов'янських

¹⁵ Даценко Ю.П. Методика дослідження категорій аспектуальності та темпоральності в італійській та українській мовах. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2011. Вип. 27. С. 101.

¹⁶ Калько, М. І. Універсальна категорія аспекту в українському етноваріанті. *Вісник львівського університету. Серія філологія*. 2004. Вип. 34, ч. 1. С. 83.

мов на прикладі російської, змодлював її функціонально-семантичне поле, поділивши його на сукупність більш вузьких за значенням полів, кожне з яких відображало лише один із семантичних компонентів гіперкатегорії аспектуальності.

Серед основних семантичних компонентів аспектуальності, на думку вченого, є лімітативність, яка виражає різні типи відношення дії до її межі; тривалість, кратність, фазовість, перфектність, акціональність, статальність, реляційність, тощо¹⁷. В українській мові категорія аспектуальності представлена також величезним спектром значень та засобами їх реалізації. Учені-україністи підтримують поділ семантичних складників категорії аспектуальності на більш вузькі за значенням категорії, серед яких однією з ключових є лімітативність та граничність/неграничність дії. Ці семантичні категорії є близькими, але не тотожними.

О.В. Смеричинська, досліджуючи граничність дії, наголошує, що «потрібно відрізнити значення межі, притаманне доконаному виду, від граничності (зокрема, потенційної), яка проявляється у слов'янських мовах у двох видах, а також у неслов'янських мовах»¹⁸. На її думку, значення граничності/неграничності в українській мові реалізується через внутрішню семантику дієслів¹⁹. Тоді як лімітативність, яку О.В. Бондарко визначає як відношення дії до межі, в українській мові також присутнє (до того ж є головною семантичною характеристикою дієслівних видів). При цьому доконаний вид (далі – ДВ) «виражає не просто межу, а подолання цієї межі, після досягнення якої дія повинна, вичерпавшись, припинитись (напр., *перев'язати, прочитати, дописати*)»²⁰. Тим часом недоконаний вид (далі – НДВ) «характеризується відсутністю ознак доконаного виду, тобто відсутністю якості подолання межі (напр., *перев'язувати, читати, дописувати*)»²¹.

Гіперкатегорія аспектуальності в українській мові реалізується через семантичні категорії фазовості (значення початку дії, завершення дії, обмеженої тривалості), яка «безпосередньо пов'язана з поняттями граничності/неграничності дії»²², результативності, кратності, часової локалізації, динамічності/статичності, тривалості, моментальності,

¹⁷ Бондарко А. В., Теория функциональной грамматики. Ленинград : Наука, 1987. С. 42.

¹⁸ Смеричинська О. В. Функціонально-семантичне поле граничності дії в німецькій та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук дис. канд. філол. наук. Львів. 2019. С. 34.

¹⁹ Там само. С. 43.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. С. 58.

узуальності, тощо²³. Ці семантичні категорії стосуються плану змісту гіперкатегорії аспектуальності. Однак будь-який зміст має у кожній мові специфічні засоби вираження (граматичні та неграматичні). В українській мові граматичним засобом реалізації категорії аспектуальності є категорія дієслівного виду, яка (відповідно до маркера доконаності/недоконаності) поділяє дієслова на: «1) **парновидові**: а) корелятивні імперфективи; б) корелятивні перфективи; 2) **одновидові**: а) некорелятивні імперфективи; б) некорелятивні перфективи; 3) **двовидові**: а) біаспективи-імперфективи; б) біаспективи-перфективи»²⁴.

В українській мові граматична категорія виду є загальнодієслівною, бо «охоплює всі форми дієслова (інфінітивну, способові й часові, дієприкметникові й дієприслівникові)»²⁵. При цьому видове протиставлення виражається граматичними засобами «у співвіднесених дієсловах спільного кореня (і тільки в поодиноких випадках у словах із різними основами – суплетивно), що виступають як видова пара»²⁶, наприклад, *будувати – побудувати, читати – прочитати, робити – зробити, брати – взяти*).

В українській мові «значення доконаного і недоконаного виду у формах інфінітиву виражається безвідносно до інших граматичних значень дієслова»²⁷, тобто «воно властиве самій дієслівній основі, де показником виду є афікс (префікс або суфікс), чергування звуків у корені слова, наголос тощо»²⁸.

В інших формах значення дієслівного виду тісно пов'язане зі значенням часу. Кожне дієслово видової пари утворює свою систему часових форм: дієслова НДВ утворюють форми всіх трьох часів, а дієслова ДВ – лише минулого й майбутнього часів. Так само дієприкметникові й дієприслівникові форми утворюються від дієслів, зберігаючи значення виду, закладене в початковій формі²⁹.

Аналізуючи вищесказане, можна дійти висновку, що категорія виду в українській мові виражає те, як дія розвивається в часі. Головною ознакою ДВ або НДВ В.М. Русанівський уважав внутрішню

²³ Ачилова О.Л. Український префікс *попо-*: специфіка аспектуального значення. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2011. Вип. 6. С. 14.

²⁴ Калько М.І. Аспектологія українського дієслова: двокомпонентна теорія виду і проблема аспектуальних класів. *Лінгвістика*. 2013. № 1 (28). С. 181.

²⁵ Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 253.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Сучасна українська літературна мова: підруч. (за ред. М.Я. Плющ). 6-те вид. Київ: Вища школа, 2006. С. 267–269.

обмеженість або необмеженість дії: «за допомогою граматичної категорії виду передається одна з найголовніших властивостей дієслова як частини мови – вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на реалізацію»³⁰.

Дієслівна категорія виду слугує для вираження таких значень: «дія, яка сповна реалізована чи спрямована на реалізацію»; «дія постійна, безперервна, що перебуває в процесі розгортання і становлення»³¹. Попри те, що деякі лінгвісти стверджують, що дієслівний вид є словотворчою категорією, В.М. Русанівський наполягає на тому, що вид базується на протиставленні форм (ДВ і НДВ) у межах однієї лексеми. При цьому основною одиницею у видовій кореляції вважають форму ДВ, а форма НДВ є лише її модифікацією.

Крім того, важливо, що видові значення притаманні всім дієсловом, при цьому «форми доконаного виду виражають дію, що має певну межу тривання: 1) дію повністю завершеною чи завершеною на певному етапі виконання (*сніг випав, сонце зійшло, колона рушила, дитина заплакала*); 2) дію, повторювану до певної межі (*попереписував вірші, попідпирав двері*); 3) дію одноразову, раптову (*стукнув, смикнув, крикнув*)»³².

Так, форми НДВ позначають дію, «що перебуває в процесі тривання (здійснення), незавершеної повторюваності (*сонце сходить, двері підпирають, стукає, смикає*), багаторазовість дії (*поштукувати, покрикувати*)»³³.

В українській мові більша частина дієслів має видові пари – ДВ і НДВ. Дієслова ДВ зазвичай формуються від дієслів НДВ за допомогою префіксів. (*будувати – побудувати, писати – написати, казати – сказати, робити – зробити* тощо). Дієслова ДВ також можуть формуватися за допомогою суфіксів (*кричати – крикнути, зітхати – зітхнути* тощо). Суфіксальним способом утворюються дієслова НДВ від дієслів ДВ (*переписати – переписувати, організувати – організовувати, здати – здавати*, тощо). Також до способів творення іншого виду належить зміна наголосу (*закликати – закликати*) чи основи (*брати – взяти*).

Серед особливостей формування видових кореляцій дієсловами ДВ і НДВ в українській мові є, наприклад, те, що зазвичай активніше

³⁰ Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1971. С. 216.

³¹ Сучасна українська літературна мова : підруч. (за ред. М. Я. Плющ). 6-те вид., Київ : Вища школа, 2006. С. 267–269.

³² Євтушенко О. До питання про проблему аспектуальної системи іспанської мови у порівнянні з українською. *Лінгвістичні студії*. 2014. Вип. 29. С. 112.

³³ Там само.

утворюються кореляти НДВ, ніж ДВ. Найчастіше, як зазначалося вище, видові пари утворюються за допомогою морфологічних засобів.

Суфіксальний спосіб творення – чергування або зміна суфіксів співвідносних основ. До основних видових формотворчих суфіксів належать: 1. -овува- / -ува-(-юва-) (*організовувати – організувати, обраховувати – обрахувати*); 2. -ува- (-юва-) / -и-(-і-) (*зменшувати – зменшити, заклеювати – заклеїти*); 3. -ува- / -а- (*записувати – записати, з'єднувати – з'єднати*); 4. -а- / -ну- (-ону-) (виражає значенням одноразовості, раптовості) (*кричати – крикнути, стукати – стукнути*); 5. -ва- / Ø (*дівати – діти*); 6. -а- / Ø (*одягати – одягти, перебігати – перебігти*); -а- / -и (*рушати – рушити, виряджати – вирядити*)³⁴.

Префіксальний спосіб наразі є одним із найпродуктивніших для формування дієслів ДВ. «Для творення дієслів доконаного виду від співвідносних основ недоконаного виду найчастіше використовуються такі префікси: в-, з-(с-), за-, на-, по-, про-»³⁵. Ці префікси змінюють вид дієслова, але при цьому не вносять у його семантику додаткових відтінків значень (*молити – вмовити, робити – зробити, питати – спитати, кликати – покликати*)³⁶. Крім того, префікси можуть виконувати не лише формотворчу, але й словотворчу функцію. Однак важливо чітко розмежовувати ці два процеси: «у процесі префіксального словотворення префікси виражають і словотворче, і видове значення (*писати – недоконаний вид, списати, розписати – доконаний вид*), але в межах усього словотворчого ряду виступає тільки одна видова пара префіксального творення (*писати – написати*)»³⁷. При цьому «кожне новоутворене префіксальне дієслово вступає у видове співвідношення з дієсловом того самого кореня, утворюючи кореляцію за допомогою інших засобів видотворення»³⁸ (*записати – записувати, списати – списувати, розписати – розписувати*).

Для української мови характерним є також комбінований спосіб творення. Цей спосіб характерний для видових пар: «безпрефіксне дієслово недоконаного виду – співвідносне префіксальне дієслово

³⁴ Євтушенко О. До питання про проблему аспектуальної системи іспанської мови у порівнянні з українською. *Лінгвістичні студії*. 2014. Вип. 29. С. 112.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 254.

³⁸ Там само.

доконаного виду зі зміною або чергуванням суфікса основи: *бродити – забрести, чіпляти – зачепити*»³⁹.

Ще одним способом утворення видових пар, хоч і менш продуктивним, є семантичне зближення «різнокорневих (суплетивних) основ: *брати – взяти, ловити – впіймати, говорити – сказати*»⁴⁰.

В українській мові деякі дієслова не мають видової пари. Ці дієслова можуть використовуватись або лише у формі НДВ (*прагнути, гордувати, говорити, мислити, бігати, намагатися, потребувати*), або лише у формі ДВ (*схаменутися, побігти, зурочити, поспати*)⁴¹.

Крім того, в українській мові є «невелика група безпрефіксних дієслів, що можуть виражати значення доконаного й недоконаного виду залежно від контексту»⁴². Наприклад, це «дієслова *женити, ранили, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати*»⁴³.

Окрім граматичних особливостей категорії виду в українській мові, слід зосередити увагу й на семантичному складнику цієї категорії.

Головною семою форм НДВ є «відсутність вказівки на обмеженість дії», тобто дієслова НДВ виражають «тривалу нерезультативну дію»⁴⁴. Крім того НДВ передає значення «внутрішньо необмеженої дії, яка може семантично виявлятися як дія, що не встигла ще реалізуватися»⁴⁵, або як така «що реалізується без усяких обмежень»⁴⁶ чи як «дія, що регулярно (*постукувати, поблискувати*) або нерегулярно (*приходить, бігати*) повторюється»⁴⁷. Крім цих значень, дієслова НДВ можуть передавати також додаткові значення: «постійна неперервність дії» (*тече річка*), «регулярна повторюваність незавершеної дії» (*приголублювати, відсовувати*), «нерегулярна повторюваність дії, яка виникає час від часу» (*підсвистувати, нахвалятися, посміюватися*), «здатність до дії, яка є постійною ознакою суб'єкта» (*сонце світить*), «протяжність дії у певному напрямку в дієсловах руху» (*летіти,*

³⁹ Євтушенко О. До питання про проблему аспектуальної системи іспанської мови у порівнянні з українською. *Лінгвістичні студії*. 2014. Вип. 29. С. 112.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Шульга А.А. Граматична категоризація аспектуальності в українській та фінській мовах. *Вісник мариупольського державного університету*. Серія: Філологія. 2018. Вип. 18, С. 343.

⁴² Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Київ : Літера ЛТД, 2011. С. 255.

⁴³ Там само. С. 254.

⁴⁴ Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. Київ : Либідь, 1993. 334 с

⁴⁵ Шульга А.А. Граматична категоризація аспектуальності в українській та фінській мовах. *Вісник мариупольського державного університету*. Серія: Філологія. 2018. Вип. 18, С. 343.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

бігти), «повторюваність дії, яка означає необмежений рух»⁴⁸ (*бігати, літати*). Основною семантикою ДВ є вказівка на внутрішню межу дії. Дієслова ДВ позначають результативну дію, здебільшого нетривалу. ДВ виражає такі значення: «обмеженість дії у часі», «її завершеність у минулому або в майбутньому», «результативність дії». Така дія досягла своєї внутрішньої межі, після чого, вичерпавшись, припиняється. Основними додатковими елементами значення ДВ є такі: «завершеність дії» (*побудувати, народити*), «результативність дії» (*одержати, заробити*), «однократність дії» (*смикнути, кивнути, чхнути*), «початок дії» (*заплакати, заспівати*), «багатократність дії» (*порозкидати, покашляти*)⁴⁹.

3. Аспектуальні класи дієслів

Категорія аспектуальності у «двокомпонентній теорії виду», розробленій Ю.С. Масловим⁵⁰, складається не лише з граматичного компонента, представленого в українській мові категорією дієслівного виду, але й із неграматичного, який базується на дієслівній семантиці, яка в українській мові представлена *аспектуально-релевантними* класами дієслівної лексики. Поділ дієслівної лексики на аспектуальні класи базується на диференціації дієслівної лексики відповідно видового та акціонального партнерства та функціональної поведінки⁵¹.

Виділення аспектуальних класів дієслів в українській мові є новим здобутком М.І. Калька. Дослідник зазначає, що термін «аспектуальні класи» ввів Ю.С. Маслов, який визначав їх як «аспектуальні значення, що мають приховано-граматичне вираження, тобто функціонують як категорійні компоненти лексичного значення дієслів»⁵².

У своїх дослідженнях М.І. Калько переконає, що аспектуальність «постає як семантична категорія, що об'єднує систему різнорівневих засобів для виконання спільної функції – відображення внутрішнього часу або характеру перебігу й розподілу в часі, позамовних виявів буття, позначених дієсловом»⁵³. При цьому роль її інтеграційного

⁴⁸ Горпинич В.О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ВЦ «Академія», 2004. С. 169–179.

⁴⁹ Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ: Либідь, 1993. 334 с.

⁵⁰ Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. Ленинград : Изд-во ЛГУ. 1984. 263 с.

⁵¹ Калько М.І. Аспектологія українського дієслова: двокомпонентна теорія виду і проблема аспектуальних класів. *Лінгвістика*. 2013. № 1 (28). С. 182.

⁵² Там само.

⁵³ Калько М.І. Категорія аспектуальності як динамічний багаторівневий феномен: теоретичні засади й досвід моделювання. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. Вип. 1. С. 59.

чинника «виконує граматичний компонент – категорія виду»⁵⁴. Дієслівний вид «на ґрунті семантичної опозиції «наявність vs відсутність часової межі вияву процесуальної ознаки» та її формального вираження, системно протиставляє дієслова доконаного й недоконаного виду»⁵⁵. Однак головним для «особливостей реалізації категорії виду на рівні індивідуальних лексем є лексичний компонент, представлений аспектуальними класами»⁵⁶, на чому й наголошує М.І. Калько.

Спираючись на особливості українського дієслова, вчений визначив п'ятикомпонентну систему, відповідно до якої виділив п'ять основних аспектуальних класів дієслів: **термінативи, активітиви, стативи, евентиви, релятиви**.

Коментуючи особливості кожного з аспектуальних класів, М.І. Калько пише про те, що термінативи іноді також називають здійсненниками, оскільки цей клас об'єднує «дієслова зі значенням подієспрямованого процесу»⁵⁷. Активітиви – діяльниками, до них «належать дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес»⁵⁸. Стативи – станівниками, оскільки вони «описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка»⁵⁹. Евентиви – подійниками, вони «передають значення миттєвих подій, зокрема несподіваних, непередбачуваних»⁶⁰. Релятиви – відновниками, вони «інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо»⁶¹.

Учений підсумовує, що «система аспектуальних класів визначає закономірності видової поведінки дієслова»⁶² й демонструє закономірності видової поведінки кожного з аспектуальних класів: «термінативам притаманне суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, конкретно-процесна функція», тим часом «активітиви не мають видових партнерів, бо їм властиві багатовекторне

⁵⁴ Калько М.І. Категорія аспектуальності як динамічний багаторівневий феномен: теоретичні засади й досвід моделювання. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. Вип. 1. С. 59.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. С. 60.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

акціональне партнерство й конкретно-процесна функція»⁶³. Стативи ж «позбавлені можливості мати видових партнерів і виконувати конкретно-процесну функцію, для них характерним є аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами, що означають мить зародження стану»⁶⁴. Евентивам «притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція»⁶⁵. Через семантичну нейтральність релятиви не можуть мати «будь-якого партнерства та виконувати прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема «географічні» дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви»⁶⁶.

Аналізуючи особливості аспектуальних класів дієслів, слід урахувувати те, що належність до певного аспектуального класу визначає лише контекст, тому про «особливості аспектуальної поведінки дієслова можна говорити тільки на основі аналізу конкретних ситуацій і речень, що зумовлено глибокою закоріненістю категорії виду в онтологію ситуацій, що відображаються в семантиці дієслів»⁶⁷.

М.І. Калько схилявся до розроблення польових моделей аспектуальних класів українських дієслів, що вможливило не лише більш детальний і систематичний опис компонентів категорії, але й аналіз відношень та взаємозв'язків між цими компонентами. Звичайно, що за такого підходу він залучав теорію функціонально-семантичних полів (далі – ФСП), розроблену О.В. Бондарком⁶⁸. Але учений не погоджується із запропонованою О.В. Бондарком моделлю ФСП, де в центрі є граматична категорія виду, пояснюючи це тим, що аспектуальність є «семантичною категорією, що відображає характер перебігу та розподілу дії у часі, тобто внутрішній час дії, і спирається на граматичну категорію виду»⁶⁹. Водночас у його баченні «польова

⁶³ Калько М.І. Категорія аспектуальності як динамічний багаторівневий феномен: теоретичні засади й досвід моделювання. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. Вип. 1. С. 60.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. С. 61.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Шульга А.А. Граматична категоризація аспектуальності в українській та фінській мовах. *Вісник маріупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 18, С. 344.

⁶⁸ Бондарко А.В., Теория функциональной грамматики. Ленинград : Наука, 1987. 348 с.

⁶⁹ Калько М.І. Категорія аспектуальності як польова структура. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 10. С. 218.

структура категорії аспектуальності є іншою»⁷⁰. Основна відмінність полягає в тому, що до ядерної зони, за концепцією М.І. Калька, «належить не сама категорія виду, а той масив дієслів, якому притаманна найповніша реалізація її категорійного потенціалу»⁷¹. Учений пояснює, що має на увазі «особливі, граматично орієнтовані лексико-семантичні класи, які здійснюють «вторгнення» в граматичну сферу виду, приховано регулюючи корелятивну здатність і функціональний потенціал дієслів»⁷². Ідеться про аспектуальні класи дієслів як «аспектуально орієнтовані приховано-граматичні криптотипи, які мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (корелятивну здатність і функціональний потенціал) дієслів»⁷³.

В основі моделі ФСП, запропонованої М.І. Кальком, лежить позиція, що «п'ятиелементна система аспектуальних класів (як один з основних складників концепції категорії аспектуальності) вможливує виокремлення п'яти компонентів польової моделі категорії аспектуальності: ядра, субпериферії, близької, віддаленої та далекої периферії»⁷⁴. Така модель аспектуальності спирається на п'ять криптотипних ознак: «внутрішньочасову релятивність (відношення до часу), внутрішньочасову евентивність (подієздатність), внутрішньочасову стативність (можливість міжподійної інтервальності), внутрішньочасову активіттивність (можливість динаміки в межах міжподійного інтервалу), внутрішньочасову термінативність (наявність перспективи розвитку процесу, його подієспрямованість)»⁷⁵.

Співвіднесення аспектуальних класів дієслів із певною позицією в структурі ФСП відбувається за принципом наявності/відсутності якихось із вищезгаданих криптотипних ознак. Оскільки «всі названі ознаки притаманні аспектуальному класу термінативів»⁷⁶, то він є ядром категорії аспектуальності. Саме «серед термінативів найбільшою мірою виявлена граматична суть категорії виду»⁷⁷. Натомість «інтермінативним процесам не притаманна ознака подієспрямованості, а властиві інші»⁷⁸. Зменшення кількості криптотипних ознак «зумовлює відповідне місце в польовій структурі аспектуальності»⁷⁹. Через те, що

⁷⁰ Калько М.І. Категорія аспектуальності як польова структура. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 10. С. 218.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. С. 219.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Калько М.І. Категорія аспектуальності як польова структура. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 10. С. 219.

активівам притаманні чотири ознаки, вони становлять субпериферію поля; стативи мають три ознаки, а тому належать до близької периферії; евентиви – дві ознаки, за якими належать до віддаленої периферії; релятиви мають лише одну ознаку, «відповідно, вони конституують далекую периферію категорії аспектуальності»⁸⁰.

Зауважимо, що М.І. Калько не заперечує важливості дієслівної категорії виду для реалізації категорії аспектуальності в українській мові. Він вважає категорію виду «своєрідною граматичною рамкою, що накладається на весь дієслівний масив української літературної мови»⁸¹, і наводить такі аргументи: в українській мові немає дієслів, яким не притаманний вид. Крім того, саме контур цієї рамки (тобто категорія виду) «задає аспектуальній системі, яка виконує функцію відображення внутрішньочасового контуру ситуації, польову структуру»⁸². Ця структура виникає завдяки семантичному тяжінню «одиниць, спричиненому впливом граматичної видової домінанти «внутрішня межа дії»⁸³.

Окрім стандартних польових моделей (функціонально-семантичне поле; поле, запозичене з фізики), М.І. Калько пропонував для відображення категорії аспектуальності польову модель на основі поля візуального сприйняття Р. Арнгейма. Така модель є Х-подібним полем. «Польова модель Р. Арнгейма цікава й тим, що силові кутові точки квадрата, діагонально взаємодіючи через центральну найпотужнішу точку, утворюють знак інверсії»⁸⁴. За такої моделі «найсильніша семантична енергетика сконцентрована в центральній точці поля», що «показує найвищий рівень граматичності елементів, розташованих у центрі поля»⁸⁵.

Аналізуючи семантико-граматичний складник аспектуальності із застосуванням польової моделі на основі поля візуального сприйняття, стає зрозумілим, що «тут першорядну роль відіграє семантика термінативності/атермінативності (граничності/неграничності»⁸⁶, адже саме «термінативні партнери (як префіксальні, так і суфіксальні) є прототипними корелятами, оскільки, як засвідчують історичні студії у галузі аспектології, саме на ґрунті протиставлення граничності/неграничності розвинулося граматичне протиставлення

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. С. 218.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Калько М.І. Категорія аспекту крізь призму поля візуального сприйняття р. Арнгейма. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 64.

⁸⁵ Там само. С. 65.

⁸⁶ Там само. С. 66.

доконаності/недоконаності»⁸⁷. Водночас «периферія імперфективної корелятивності наповнена статальним партнерством, що ґрунтується на опозиції «зародження стану – вияв стану набутого в результаті події»⁸⁸.

Граматична категорія виду за такої польової моделі утворює рамку, яка вможливило існування й функціонування цього поля, до того ж саме ця рамка визначає для категорії аспектуальності її модель польової структури.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки, вкажемо на такі попередні висновки. Проаналізувавши дослідження аспектологів, вважаємо, що і донині ще не розв'язаною проблемою залишається термінологічна неузгодженість таких її базових понять, як «асpektуальність», «асpekt» і «вид». У статті зроблено спробу диференціювати три суміжні (але не тотожні) терміни у такому співвідношенні: «асpektуальність» – широка категорія, що включає граматичний складник (асpekt) та неграматичні (найчастіше лексико-семантичні) компоненти; «асpekt» – граматичний складник категорії аспектиальності в усіх мовах світу; «вид» – граматичний компонент категорії аспектиальності здебільшого у слов'янських мовах (оскільки для них характерна дієслівна категорія виду).

В українській мові дієслівна категорія виду реалізується повною мірою і притаманна всім дієсловам. Видове протиставлення виражається граматично у дієсловах, що мають тотожне лексичне значення. Такі дієслова утворюють видові пари. Основними засобами творення видових пар є префіксальний та суфіксальний способи, а також зміна наголосу чи основи. Основна семантика форм НДВ пов'язана з відсутністю вказівки на обмеженість дії, вони виражають тривалу нерезультативну дію. Семантика форм ДВ пов'язана із вказівкою на внутрішню межу дії, вони виражають результативну дію, переважно нетривалу. Окрім основних значень, дієслівні форми можуть виражати різні додаткові відтінки значень НДВ і ДВ.

Оскільки категорія аспектиальності (відповідно до двокомпонентної теорії) включає не лише граматичний складник, а й неграматичний, то в українській мові не можна обмежуватись лише дієслівною категорією виду. Дослідження лексико-семантичного складника категорії аспектиальності започаткував М.І. Калько, який виділив п'ять аспектиальних класів українських дієслів: термінативи (дієслова зі значенням подієспрямованого процесу), активітиви (дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес), стативи (дієслова, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття,

⁸⁷ Калько М.І. Категорія аспекти крізь призму поля візуального сприйняття р. Арнгейма. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 66.

⁸⁸ Там само.

локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка), евентиви (дієслова, що передають значення миттєвих подій, зокрема несподіваних, непередбачуваних), релятиви (дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак).

Моделюючи ФСП категорії аспектуальності, ученим доведено, що основу поля становлять аспектуальні класи дієслів, тоді як граматична категорія виду є рамкою, яка підтримує польову структуру і дозволяє цьому полю існувати. Відповідно до криптичних ознак, аспектуальні класи дієслів розташовуються на площині ФСП від ядра до далекої периферії. Ядро категорії аспектуальності становлять термінативи, субпериферію – активітиви, ближню периферію – стативи, віддалену – евентиви і далеко периферію – релятиви.

Категорія аспектуальності в українській мові є складним феноменом, який ще не повністю досліджено.

У плані змісту категорія аспектуальності є гіперкатегорією, яка включає такі семантичні категорії, як лімітативність, граничність/неграничність дії, фазовість (початок дії, завершення дії, обмежена тривалість), результативність, кратність, часова локалізація, динамічність/статичність, тривалість, моментальність, узуальність.

У плані вираження категорія аспектуальності в українській мові представлена двома основними компонентами: граматичним (дієслівна категорія виду) та лексико-семантичним (аспектуальні класи дієслів). Якщо граматичний складник притаманний дієслову і здатний реалізовуватись (граматичними засобами) в межах дієслова, то аспектуальні класи дієслів реалізують свої особливості в контексті.

Обидва компоненти є ключовими у вираженні аспектуальних значень, і в українській мові жоден із компонентів не здатен реалізувати весь спектр аспектуальних значень. Співвідношення цих компонентів необхідно досліджувати, аналізуючи їх значення у вираженні кожної із семантичних категорій, які входять до складу гіперкатегорії аспектуальності, що зумовлює перспективи подальших досліджень у царині аспектології.

АНОТАЦІЯ

У розділі зроблено спробу аргументувати інтерес дослідників до категорії аспектуальності в українській мові. Визначено термінологічну проблематику аспектології як науки та встановлено співвідношення між такими суміжними термінами, як «аспектуальність», «аспект», «вид». Охарактеризовано семантичні категорії, які входять до гіперкатегорії аспектуальності в українській мові, визначено два основні компоненти, які слугують для її вираження. Проаналізовано основні особливості граматичної категорії виду, визначено основні засоби творення видових пар, описано головні значення, які можуть виражати дієслова доконаного і недоконаного видів. Розкрито сутність

п'ятьох аспектуальних класів дієслів та їх важливість для побудови ФСП аспектуальності в українській мові. Підтримано думку, що категорія аспектуальності в українській мові представлена двома основними компонентами: граматичним (дієслівна категорія виду) та лексико-семантичним (аспектуальні класи дієслів). Якщо граматичний складник притаманний дієслову і здатний реалізовуватись (граматичними засобами) у межах дієслова, то аспектуальні класи дієслів реалізують свої особливості в контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ачилова О.Л. Український префікс попо-: специфіка аспектуального значення. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2011. Вип. 6. С. 14–21.
2. Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія : Підручник. Київ : Либідь, 1993. 334 с.
3. Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. Ленинград : Просвещение, 1967. 190 с.
4. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Ленинград Наука, 1987. 348 с.
5. Горпинич В.О. Морфологія української мови. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 335 с.
6. Даценко Ю.П. Методика дослідження категорій аспектуальності та темпоральності в італійській та українській мовах. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2011. Вип. 27. С. 99–105.
7. Євтушенко О. До питання про проблему аспектуальної системи іспанської мови у порівнянні з українською. *Лінгвістичні студії*. 2014. Вип. 29. С. 109–114.
8. Калько М.І. Категорія аспекту крізь призму поля візуального сприйняття р. Арнгейма. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 60–68.
9. Калько М.І. Аспектологія українського дієслова: двокомпонентна теорія виду і проблема аспектуальних класів. *Лінгвістика*. 2013. № 1 (28). С. 181–191.
10. Калько М.І. Аспектологічний інструментарій: комплексна аспектуальна діагностика. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2010. Вип. 6. С. 79–87.
11. Калько М.І. Аспектуальність: досвід категорійного моделювання на матеріалі українського дієслова. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 222–226.
12. Калько М.І. Аспектуальність: досвід категорійного моделювання на матеріалі українського дієслова. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 222–226.

13. Калько М.І. Категорія аспектуальності як динамічний багаторівневий феномен: теоретичні засади й досвід моделювання. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. Вип. 1. С. 58–63.

14. Калько М.І. Категорія аспектуальності як польова структура. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 10. С. 217–222.

15. Калько, М. І. Універсальна категорія аспекту в українському етноваріанті. *Вісник львівського університету. Серія філологія*. 2004. Вип. 34, ч. 1. С. 81–87.

16. Караман С.О. Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.

17. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. Ленинград : Изд-во ЛГУ. 1984. 263 с.

18. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии. *Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания*. 1978. Вип. 1. Вопросы сопоставительной аспектологии. С. 4–44.

19. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении (7-е изд.). Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР. 1956. 512 с.

20. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка, 1971. 315 с.

21. Сучасна українська літературна мова : підруч. (за ред. М.Я. Плющ). 6-те вид., Київ : Вища школа, 2006. 430 с.

22. Смеричинська О.В. Функціонально-семантичне поле граничності дії в німецькій та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук. Львів. 2019. 330 с.

23. Тепла О.М. (Київ, Україна) Функціонально-семантичне поле аспектуальності як універсальна типологічна категорія у зіставленні різних мов. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2009. Вип. 10. с. 197–201

24. Черткова М.Ю. Вид или аспект? К типологии славянской и романской категории. *Вестник Московского университета. Серия «Филология»*. 2004. Вип. 1. С. 97–121.

25. Шульга А.А. Граматична категоризація аспектуальності в українській та фінській мовах. *Вісник маріупольського державного університету. Серія «Філологія»*. 2018. Вип. 18, С. 342–349.

Information about the author:

Shulga A. A.,

Postgraduate Student at the Department of Germanic and Finno-Ugric
Philology named after Professor G. G. Pochepstov
Kyiv National Linguistic University
73, Velyka Vasylkivska str., Kyiv, 03150, Ukraine